

Людмила Студьонова

НАЧЕРКИ ДО БІОГРАФІЇ С.Ф. РУСОВОЇ (1856–1940)

DOI: 10.58407/litopis.240313

© Л. Студьонова, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4479-4543>

Мета статті – проаналізувати відомі факти біографії С.Ф. Русової, аби визначити, як вона, попутниця діячів українського ліберально-демократичного та російського народницького рухів, визначилася й скерувала свою надзвичайну енергію на українську справу. **Методи:** історико-систематичний та аналітичний. **Наукова новизна:** уперше звернено увагу не на просвітницьку та педагогічну діяльність, про яку написано багато статей і книг, а власне на біографію С.Ф. Русової, яка складається з двох частин: української та емігрантської. **Висновки:** український період її життя визначається роздвоєнням політичної думки – між українством і російським визвольним рухом. В еміграції 65-річна С.Ф. Русова, потрапивши в українське середовище, яке впливало на перебіг та кристалізацію національного руху, віддано служила українству. За основу статті взято книжку С.Ф. Русової «Мої спомини» (1937), видану у Львові кооперативним видавництвом «Хортиця», за снованим групою емігрантів із Наддніпрянщини наприкінці 1928 р. У передмові чітко визначена позиція видавництва як до авторки спогадів, так і до їх змісту. Вона близька авторці цієї статті. Видавці зазначають, що в мемуарах зображені різні постаті: ті, які брали активну участь в українському визвольному процесі, і ті, котрі лише «творили близьке балансування між українством і загально-московським визвольним рухом» та відзначалися роздвоєнням політичної думки. С.Ф. Русова, на наш погляд, належала до других. Лише в еміграції в Празі вона стала свідомою українкою. Цей заключний етап життя Софії Федорівни – тема для іншої студії. Автором же окреслений життєпис С.Ф. Русової в Україні від дитинства до 1921 р., коли вона змушена була залишити Батьківщину. Ця стаття – лише скромні начерки, в яких відображено діяльність ліберальної української інтелігенції 1870-х рр. – поч. ХХ ст. у контексті того, що в їхньому середовищі відбувався процес духовного формування С.Ф. Русової, створювалася ідейний багаж і моральні норми та образ життя розумної, освіченої, суперечливої, гонорової жінки, яка постійно перебувала в процесі доволі напружених, болісних шукань.

Ключові слова: Ліндфорси, Олешня, Київ, гімназія, дитячий садок, «Стара Громада», М. Драгоманов, В. Антонович, О. Русов, Б. Грінченко, О. Пчілка, Чернігів, земство, Петербург, народники, популяризаторка знань, педагогічні студії.

Дитинство С.Ф. Русової

Софія Федорівна народилася 18 лютого 1856 р. в с. Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії (нині Чернігівського району Чернігівської обл.) в сім'ї Федора Федоровича Ліндфорса (1807–1871) – сина генерала Ф.О. Ліндфорса. Генерал-майор у відставці, учасник війни з Туреччиною 1828 р., ліквідації повстання в Польщі 1831 р. За штурм Варшави відзначений медаллю. У 1838 р. за віддану службу нагороджений царською милістю діамантовим перстнем, а за рік – орденем Станіслава II ступеня. У відставку вийшов з посади помічника окружного генерала 7 округу корпусу внутрішньої охорони¹. Софія Федорівна помилково вважала, що її батько був ад'ютантом генерал-губернатора О.К. Жерве в Омську.

Дружина Ф.Ф. Ліндфорса Анна Олександрівна Жерве (1816–1859) – дочка генерал-лейтенанта, коменданта м. Тобольська Олександра Карловича Жерве (1779–1858), який відзначився у Бородинській битві, за що нагороджений орденем св. Анни 2-го ступеня з алмазами. Брав участь у захопленні Парижа. Учасник Польської війни 1831 р. У 1815 р. одружився з Єлизаветою Петрівною Писемською (1773–1833). На честь одруження Олександр I пожалував йому дві тисячі рублів асигнаціями. У 1816 р. він – командир 96-го піхотного Омського полку з чином генерал-майора і з призначенням перебувати при начальнику 21-ї піхотної дивізії, в якій упродовж 1817–1827 рр. командував третьою брига-

¹ Жданович. Я. Ліндфорс Федор Федорович. *Биография.Ру: Биографическая энциклопедия*. URL: <https://www.biografija.ru/biography/lindfors-fedor-fedorovich.htm>.

дою. Від 1833 р. – генерал-лейтенант, комендант Тобольська до звільнення за станом здоров'я в 1839 р. з мундиром і пенсією. Жив у Парижі, де й помер².

У Ліндфорсів було п'ятеро дітей. Однак вижили лише троє з них: Олександр, Марія та Софія. У родині спілкувалися французькою мовою, із сусідами та знайомими – російською. Зі спогадів С.Ф. Русової (тут і далі мовою оригіналу): «Жерве були посвоячені з різними російськими родинами, от як Пісемськими та Філатьєвими. Один мій дядько Павло Пісемський із костромських селян розбагатів на лісі, був страшений аматор мистецтва; його дім у Москві – це був якийсь музей рідких речей. Він багато мандрував по Італії, Франції і привозив звідти чудові речі. Я пам'ятаю, що коли мене малою приводили до нього, то страшно було ворухнутися в його домі, так усе там було заставлене коштовними меблями і порцеляною. Пізніше деякі його речі, як спадщина, перейшли до нашого дому в Чернігівщині...»³. Павло Пісемський мав кілька сестер. Одна з них, Софія Філатьєва, була хресною матір'ю Софії Федорівни й доброю піаністкою. Від неї вона успадкувала «*цілу гору нот клясичних композиторів*» (С. 7).

Родину батька С.Ф. Русова вважала набагато демократичнішою. У Петербурзі жила його сестра Марія, вдова, з дочками. Виконували різну працю: хтось займався ручною роботою, хтось давав лекції з французької мови та музики. Брати Федора Ліндфорса були військові. Один із них, Микола, став письменником.

У Тобольську народилися старші діти подружжя Ліндфорсів. Після виходу у відставку Федір Федорович вивіз сім'ю із Сибіру до України. Обрали село Олешню, де купили садибу та 1000 десятин землі в пані Ходинцової. Софія Федорівна залишила спогади про батьківський маєток: «Серед малопродуктивної природи жило цілком темне населення “малоросіян”» (С. 8). Ліндфорси переселили «кріпаків далі від панської садиби, наділили їх добрими шматками землі під загороди (поля вони не потрібували, бо споконвіку були гончарями й садили лише капусту на низинах та картоплю на піску)» (С. 8). Новий господар Олешні осушував болота, обертаючи їх на сінокоси, корчував ліс, сів жито, овес, гречку, вирощував на пісках такі врожаї, яким дивувалися поміщики – сусіди Ліндфорсів – Міклашевські, Глібови, Туманські.

Федір Федорович збудував в Олешні невеличку церкву в стилі Растреллі за допомогою родичів із Москви. На жаль, храм не зберігся. Олешнянців у дворянських сім'ях називали лапачонами, бо розмовляли вони дивною мовою, де українські слова перепліталися з білоруськими. Більшість селянських сімей займалися гончарством, тому Ліндфорс відкрив гончарну майстерню – своєрідну школу гончарів зі своєю програмою навчання. Від 1895 р. Олешнянська гончарна майстерня знаходилася під опікою Чернігівського губернського земства.

У Ліндфорсів була чудова бібліотека. Кожен із дітей міг відшукати для себе тут чимало російських, німецьких та французьких книжок і журналів, повний комплект «Енциклопедичного Словника XVIII ст.», альбоми репродукцій картин Дрезденської та інших галерей, музичні твори, які виконувала на фортепіано сестра матері Наталя Жерве.

17 листопада 1859 р. померла Анна Олександрівна – мама трирічної Софії. Турбота про батька і малу дитину стала сенсом життя п'ятнадцятирічної Марії Ліндфорс – старшої дочки. Розраду давала поїздка у величезній кареті, на власних конях до Москви, а звідти – до рідної тітки й хресної матері дівчинки Софії Філатьєвої, в її чудовий маєток Чайніково Ярославської губернії. Там дівчинка провела незабутні дні серед природи та кумедних рідних тітоньок.

Настав 1861 р. Скасували кріпачину. У родині Ліндфорсів свято: Федора Федоровича обрано мировим посередником, і він, за словами Софії Федорівни, «почав із захопленням провадити “уставні” грамоти на користь селян» (С. 16). Того ж року п'ятирічна дівчинка разом із батьком і сестрою виїхала до Швейцарії відвідати хвору тітоньку Наталю. У Женеві, а потім у Берліні, Марія шукала російських емігрантів, що разом із Герценом залишили Росію. Вони приходили до них у готельні кімнати, розмовляли, приносили заборонену літературу. Батько супився. Софійка все бачила й чула. Коли гості йшли, Марія говорила їй, що то були найкращі люди Росії.

У Женеві дівчинку доглядала гувернантка, яка говорила французькою та знала англійську мову. Повернулися в Олешню. Своїй двірні батько подарував великі шматки землі й дерево на хати. Федір Ліндфорс служив мировим посередником, його старша дочка Марія частувала селян чаєм і в мезоніні облаштувала школу для сільських хлопчиків і дівчат. Софії дошкуляла гувернантка-француженка, яка вимагала від неї читання товстої книги

² Жерве Александр Карлович. *Биография.Ру: Биографическая энциклопедия*. URL: <https://www.biografija.ru/biography/zherve-aleksandr-karlovtov.htm>.

³ Русова С.Ф. Мої спомини. Львів: Видавничка кооператива «Хортиця», 1937. С. 6. Далі посилання на спогади С.Ф. Русової подаємо із цього видання в круглих дужках у тексті статті.

французькою мовою. Забороняла близько підходити до сільських дітей. Брат Олександр, старший від Софії на дев'ятнадцять років, навчався у Петербурзькому Пажеському корпусі й підтримував стосунки з молодими нігілістами. Коли їй було п'ять чи шість років, вона вперше познайомилася з Олександром. За спогадами І.І. Петрункевича, Олександр Федорович Ліндфорс був блискучим гвардійським офіцером, мирним посередником першого призову, який відстоював інтереси селян, через це був змушений вийти у відставку, кандидатом прав, чернігівським громадським діячем і київським присяжним повіреним⁴. У своїх політичних поглядах дотримувався ліберально-конституційних тенденцій.

Київ. Гімназія. Сестра Марія. Дитячий садок

У другій половині 1860-х рр. у родині Ліндфорсів відбулися значні зміни. Глава сімейства, заможний землевласник, не міг вже вести своє господарство за нових економічних умов так, як це робив усе життя. Прийшло покоління мирових посередників, які працювали по-іншому, але з цим не погоджувався Федір Ліндфорс. Він зважився віддати всю землю в оренду. У 1866 р. батько й дочка виїхали до Києва. Оселилися в трьох невеличких кімнатах. Десятирічна Софія почала відвідувати третій клас Фундуклеївської жіночої гімназії. Згодом закінчила навчання з відзнакою.

У цей само час Олександр Ліндфорс, студент юридичного факультету Київського університету, який проживав недалеко від рідних, узяв шлюб із дочкою лектора англійської мови в університеті Якова Гревса – Ольгою (1850 – бл. 1872). На Полтавщині вона мала свояків Милькевичів, які приятелювали зі Старицькими. Саме Ольга привела в дім Ліндфорсів письменника Михайла Петровича Старицького та його п'ятнадцятирічну дружину Софію Віталіївну Лисенко. Так у родинне життя Ліндфорсів «вступив свідомий український елемент. Вступив, але запанував не відразу» (С. 23). Приятелювали із сім'ями Пелехінних (усі вони розмовляли лише англійською, за словами Русової)⁵, Гешвенда⁶, сестрою дружини Олександра Катериною та її братом Михайлом, які мали зв'язки з Петербургом.

Улітку виїздили до Олешні. Зі спогадів Софії Федорівни: «...я там потопала в чудовій бібліотеці мого дядька⁷. З захопленням читала я Руссо, Вольтера, Гете, Шиллера, захоплювалась Байроном, читала Мішо – історію хрестових походів, енциклопедистів, накидалась на кожний новий роман улюбленого Тургенева, що його твори саме тоді почалися з'являтися» (С. 31). Жодної української книги.

8 січня 1871 р. помер Федір Федорович Ліндфорс. Дозвіл на поховання в Олешні сестри одержали лише наприкінці лютого. Марія і Софія залишилися без матеріальної підтримки. Вихід знайшли, коли спало на думку відкрити в Києві приватний дитячий садок. Невідомо, хто підказав їм цю ідею. «Тоді таких садків не було ніде, – пише Русова, – лише в Петербурзі був відомий садок Дараган. Ми вирішили відкрити перший дитячий садок» (С. 35). Насправді, ніякого дитсадка Дараган не існувало.

Анна Михайлівна Дараган (1806–1877) – російський педагог, дитяча письменниця й матінка Чернігівського губернатора М.П. Дарагана⁸. Заслуга її полягає в тому, що вона стала першою в Росії пропагандисткою системи виховання німецького педагога, теоретика дошкільного виховання Фредерика Фребеля. У 1862 р. видала дві книжки⁹, укладені з творів Фребеля та інших іноземних джерел у її власному перекладі. Імовірно, що одна із цих книжок потрапила до сестер Ліндфорс. А ще дівчата могли читати журнал «Детський сад». Видавався у Петербурзі Аделаїдою Семенівною Симонович, яка 27 вересня 1863 р. відкрила в Петербурзі перший в історії Росії дитячий садок.

⁴ Петрункевич І. Памяти В.А. Гольцева (страничка из личных воспоминаний): статьи, воспоминания, письма: с портретом В.А. Гольцева и группы литераторов. Москва, 1910. С. 105.

⁵ Один із них, Павло Петрович Пелехін (1839–1918) – хірург, доктор медицини, тайний радник, професор Військово-медичної академії в Петербурзі. Тоді студент медико-хірургічної вищої школи в північній столиці. На ваканції приїздив до Києва.

⁶ Федір Романович Гешвенд (1838–1890) – архітектор, київський губернський інженер, шведського походження.

⁷ Петро Олександрович Жерве (?–?) – брат матері С. Русової, гвардійський старшина. Не зміг пережити зради нареченої, пішов у монастир. Там втратив розум. Його привезли до Ліндфорсів. Жив у флігелі. Спокійний. Писав про свої думки. Мав чудову збірку французьких, німецьких і російських книжок.

⁸ Михайло Петрович Дараган (1833–1918) – сенатор, дійсний тасмний радник. Полковник у відставці. Із дворян Полтавської губ. Чернігівський губернатор з 2.01.1876 до 30.07.1878 рр. Сприяв відкриттю в Чернігові громадської бібліотеки та виданню «Черниговской газеты».

⁹ Руководство к детским садкам / По методу Ф. Фрзбеля, переделанное А. Дараган. Санкт-Петербург: Изд-во М. Вольфа, 1862. 6, VIII, 156 с., 14 с. нот., 77 л. ил. Библиограф, редактор, літературознавець Б.Л. Модзалевський (1874–1928) писав, що переклад і виклад місцями зроблено незадовільно, і це викликало сувору рецензію журналу «Воспитание». Тому книгу було перевидано з іншою назвою: «Метода Фребеля. Игры и занятия, развивающие духовные и физические силы детей», без вказівки місця і року надрукування.

Софія Федорівна помиляється, коли пише, що саме вона з сестрою Марією відкрили перший дошкільний заклад у Києві. Ці слова для авторів статей про неї безперечні¹⁰. Річ у тім, що перший дитячий садок у місті відкрила в 1858 р. дружина редактора газети «Киевские губернские ведомости» Є. Чернишова. У зверненні до М.І. Пирогова, який тоді обіймав посаду попечителя Київського учбового округу, вона виклала цілісний погляд на організацію та зміст системи виховання малят. Цей дитячий садок призначався для дітей заможних батьків. А до того, 1839 р., у Полтаві було відкрито перший такий заклад для дітей віком від трьох років з бідних родин, які під час денних робіт батьків залишалися без догляду. У 1866 р. в містах Миколаєві та Одесі також з'явилися перші приватні дитсадки.

Коли сестри Ліндфорс вирішили започаткувати свою справу, Софії було п'ятнадцять, Марії – двадцять сім років. Старша сестра мала прораховувати кожний крок до мети. Молодшій запам'яталося прізвище Дараган, а що за ним стояло, зріла жінка Софія Федорівна Русова вже не пригадувала. У споминах читаємо таке: «Коли я подала моє прохання тодішньому попечителю шкільної округи старому Антоновичу, він з недовірям похитав головою. “Ви самі ще дитина, – сказав він, усміхаючись і оглядаючи мою 16-літню (?) постать, – хто ж вам довірить дітей”. Але ж дав свій дозвіл» (С. 35). За віком, та й без відповідної освіти, вона не могла отримати дозволу, бо чиновник такого рангу стояв на сторожі закону.

Імовірноше, П.О. Антонович, попечитель Київського учбового округу¹¹, надав дозвіл Марії Федорівні Ліндфорс після її повернення з Петербурга, де вона, вірогідно, пройшла курси для підготовки вихователек у дитсадках і отримала відповідний документ. Це припущення впливає зі спогадів С.Ф. Русової: «Сестра зараз же зважилася, що вона підготується до іспиту. Була весна, ми склали всі речі в одну кімнату і поїхали до Петербурга там радитися з найкращими педагогами, придивитися до деяких кращих шкіл. Накупили там педагогічних книжок, підручників і повернулися в свою улюблену Алешню та й засіли за роботу. Боже, як ми читали, як ми вбирали в себе всі ці думки, методи Пестальюцци, Руссо, Дістерверга, Фребля» (С. 34)¹².

У Києві винайняли чотири кімнати. Дві для дитсадка – клас і зал, та дві – для себе. Відкрили дитячий садок 1 вересня 1871 р. Як згадує Софія Федорівна, незабаром у них набралось близько двадцяти дітей. Серед них Сара й Адам – діти професора Хржонщевського¹³, які були вихованцями дитсадка протягом усього його існування, Маня та Люда Старицькі, а також племінниці Оля і Зіна, мати яких померла. «Садок йшов добре, – читаємо у споминах. – З дітьми ми поралися до 2-гої години, потім прохідка з Олею і Зіною, обід, підготовка до другого дня, що забирала час до пізньої ночі. Ми цілком увійшли у працю і в догляд за нашими небогами. Ніколи було й знайомих одвідати. Але через Старицьких ми вже познайомились з Лисенком, що цікавив нас як музика» (С. 36–37). Про навчальну та виховну роботу з дітьми – жодного слова.

Можна припустити, що дитсадок сестер Ліндфорс проіснував близько двох років. Вісімнадцятирічна Софія Ліндфорс у 1874 р. вийшла заміж за Олександра Русова – молодого вчителя грецької мови та секретаря ради вчителів першої Київської гімназії. За згодою дружини О. Русов виїхав до Петербурга, щоб здобути педагогічну освіту та написати дисертацію на здобуття вченого звання магістра слов'янознавства. Зі спогадів С.Ф. Русової: «Дитячий садок треба було припинити, але знайшлися охотники вести його далі. Ми перелили все: помешкання, приладдя та разом і щорічний дефіцит, що ми мали з садка. І в липні ми виїхали з сестрою до Петербурга, до Русова, що жив там з приватних лекцій» (С. 52). Про свої напрацювання, які б можна було залишити новим власникам, не йдеться.

«Стара громада». С.Ф. Русова в Петербурзі

У 1872 р. сестри орендували в домі киян Марковських просторе помешкання з великою залом, бельетажем і балконом. Того року, за словами Русової, вони «*цілком увійшли в українське громадянство*». У великій залі збиралися видні діячі Київської «Старої громади» – Павло Чубинський, Михайло Старицький, Микола Лисенко, Михайло Драгоманов,

¹⁰ Сады Софии Русовой. Альтернативные детсады. *Фамилион*. URL: <https://familion.ru/alternativnye-detsady/#more-4332>; Родилась Русова София Фридериковна. *Форум Городни*. URL: <https://gorodnya.forum.2x2.ru/>; Прокура О. С. Русова й концепція українського дитячого садка. *Дошкільне виховання*. 1991. № 7. С. 15–17; № 10. С. 16–18 та ін.

¹¹ Платон Олександрович Антонович (1811–1883) – восначальник, генерал-лейтенант, Одеський градоначальник, Бессарабський губернатор, попечитель Київського учбового округу 1867–1880 рр. Народився в Кролевці Чернігівської губернії. Навчався у Новгород-Сіверській гімназії.

¹² Якщо було бажання відкрити український дитсадок, то чому не читали українських педагогів Г. Сковороду, Я. Козельського, І. Котляревського, К. Ушинського та ін., твори яких видавалися?

¹³ Никанор Адамович Тржаска-Хржонщевський (1836–1906) – український гістолог і патофізіолог польського походження. Професор, завідувач кафедри патологічної фізіології Київського університету, голова Київського товариства лікарів, популяризатор медицини. Його син Адам став військовим лікарем.

Федір Вовк, Павло Житецький, Олександр Русов та ін. Громадівці обговорювали політичні теми, а також літературні твори, слухали гру Миколи Лисенка на фортепіано, ставили домашні вистави, у тому числі – уривки з опер, в яких чудово виконував свої партії Олександр Русов. Юна Софія Ліндфорс була вражена ще й тим, що гімназійний учитель гарно співав українські пісні та зачарував її розповідями про народну творчість. Дівчина згадала про Олешню й виїхала туди на десять днів, щоб записати пісні, обряди, казки, як цього хотів Русов. У флігелі їхнього будинку було відкрито першу земську школу, де працював справжній учитель, який розповсюджував твори української літератури серед селян різного віку. За словами Русової, завдяки йому хutorяни й олешнянці завжди шанували школу, відрізнялися від інших селян кращим розвитком. Ці слова спростовують думку деяких авторів про те, що вона викладала в Олешнянській школі.

Але повернімося до громадівців, які по суті формували суперечливий світогляд юної Софії Ліндфорс. Усі вони були яскравими представниками ліберально-демократичної еліти зі своїми світоглядними розбіжностями. М. Драгоманов писав: «Потроху виявилися між нами два напрямки: один, котрий я звав українофільським, а другий – хлопоманським ... Перший виходив з пункту національної одрубності українців і ставив у перву голову рівнятиє з другими самостійними народами, писати, перекладати високі письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви. Другий ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент ... – і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього ... В таких поступанні ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу українську культурну мову»¹⁴.

Вважається, що В.Б. Антонович (1834–1908), співорганізатор Київської громади, належав до хлопоманського напрямку. На думку біографа А. Круглашова, історик не був прихильником ідеалів державної самостійності України, бо «вважав сучасних йому українців ще не готовими ані до самостійної державності, ані до успішної боротьби за неї»¹⁵. Цікава розмова між О. Половцовим і В. Антоновичем відбулася в Києві 4 січня 1881 р., про яку сенатор записав у своєму щоденнику: «Вечером принимал профессора Антоновича ..., который теперь, благодаря моему приезду, выбран в деканы университета. Расспрашиваю его об украинофильстве, которым он теперь здесь почитается главою. По его заверению, никакому здравомыслящему человеку не приходила в голову мысль об отделении Малороссии от Великой России»¹⁶. В. Антонович пояснив, що українофільський рух з'явився на ґрунті ненависті та огиди щирих патріотів до псевдопатріотів, які під приводом зросійщення запустили руки в суспільні й приватні кишені. Тому закрили Географічне товариство й заборонили українську мову¹⁷.

О.О. Русов (1847–1915), який був біля джерел зародження «Старої громади», був українофілом і прибічником конституційного ладу в Росії, а згодом став автономістом. Сенатор О. Половцов також зустрівся з ним у Києві, куди прибув для проведення ревізії в Київській губернії. 25 лютого 1881 р. він зробив такий запис у щоденнику: «Русов со статистическими материалами, собранными по Черниговской губернии, уверяет, что в сегодняшнем номере его газеты “Труд” цензор помешал ему сказать, что украинофильство допустимо только под условием неразрывной связи Малороссии с Великой Россией»¹⁸. На перший погляд, може здатися, що Олександр Олександрович намагався таким зізнанням приховати свої справжні погляди. Проте, як згадає його дружина, у 1905 р. за ініціативи Русова і професора Бодуена де Куртене¹⁹ в Петербурзі відбувся «з'їзд усіх народів російської держави, які вимагали автономії» (С. 168–169). Вона гаряче відстоювала право автономії для українського народу також.

«Щодо мого брата, – писала С. Русова, – то національна боротьба була йому цілком чужа. ... потроху коло нього та Івана Ілліча Петрункевича гуртується та чернігівська земська опозиція, що стала ядром ліберально-конституційної земської партії» (С. 61).

¹⁴ Драгоманов М. Австро-Руські спомини (1867–1877). *Литрес*. URL: <https://www.litres.ru/book/mihaylo-dragomanov/avstro-ruski-spomini-1867-1877-21114990/chitat-onlayn/>.

¹⁵ Круглашов А. Історія ідей і концепцій державної влади та публічного управління в Україні: Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908). *Буковинський вісник*. 2017. 14 червня. URL: <http://buk-visnyk.cv.ua/naukova-dumka/866/>.

¹⁶ Половцов О. *Дневник*. 1859–1882: В 2-х т. Москва, 2022. Т. 2. 1878–1882. С. 249.

¹⁷ Там само. С. 250.

¹⁸ Там само. С. 282. Дворянський рід Половцових бере початок від білоцерківського полковника Семена Половця, сподвижника гетьмана Б. Хмельницького. У 1702 р. Половцевим, вже дворянам, були пожалувані землі в Псковській губернії.

¹⁹ Іван Олександрович Бодуен де Куртене (1845–1929) – лінгвіст польського походження, професор Петербурзького університету, член-кореспондент Петербурзької академії наук. Виступав за культурну самостійність Польщі та рівноправ'я польської мови з російською. Арештовувався владою Російської імперії.

Отже, погляди С. Русової формувалися серед українофілів, хлопоманів, конституційних демократів²⁰ і лібералів, які представляли один із напрямів російського народництва. За її словами, на їхньому хуторі в Борзнянському повіті деякий час жили члени організації «Народна воля» Л. Жебуньов, М. Ланганс і М. Маккавєєв (Макавєєв)²¹. Свій хутір Софія Федорівна назвала «народовольчеської колонией». У журналі «Былое» вона опублікувала спогади про Мартина Ланганса²². Вийшло цікаве оповідання про те, як жили на хуторі та що робили М. Ланганс і його друг і земляк Микола Маккавєєв, який так само походив із Херсонщини. Він притягався у справі 193-х, але 15 липня 1876 р. внаслідок відсутності злочину був виправданий в адміністративному порядку «за височайшим повеленням» під нагляд поліції, без обмеження місця проживання. Оскільки Маккавєєв був знайомий із неблагодійним О. Русовим, у нього провели обшук. Одночасно, проживаючи на хуторі, Маккавєєв у середині 1879 р. організував у Чернігові соціалістичний гурток, за що був заарештований та відправлений до Сибіру²³. Але він встиг одружитися з годувальницею новонародженої Люби Русової (1879–1960).

Софія Федорівна якось «сходила в народ». Олешнянські «баби, убогі товаришки», як вона їх називала, запросили піти разом із ними на прощу до Києва. Погодилася. На півдорозі їх зупинив урядник. Жінки мали дозвіл від своїх волосних установ, а вона не мала. Та їй не повинна була мати як дворянка. Урядник не повірив в її дворянство і наказав йти додому по документи. Русова поїздом повернулася додому. Бабам пообіцяла, що наздожене їх, як тільки отримає дозвіл, проте цього не зробила. Більше в народ Софія Федорівна не ходила.

Так поступово формувалася її світогляд, про що писав Є.Х. Чикаленко: «Треба зауважити, що п. С. Русова ... замолоду була російською революціонеркою і тільки з другої половини свого життя направила свою надзвичайну енергію на українську справу»²⁴. Ці слова не випадкові. Він жив у Празі, де знайшло притулок покоління відомих письменників – О. Олесь, Є. Маланюк, О. Ольжич, О. Теліга, Л. Мосендз, О. Стефанович, художник В. Касіян та ін., що складало досить сильний інтелектуальний пласт української еміграції, впливало на перебіг та кристалізацію національного руху. Не відчуті його С. Русова не могла.

У Петербурзі, куди Софія Федорівна приїхала до свого чоловіка, вона завдяки Йосипу Івановичу Паульсену (1825–1898) – спеціалісту в галузі початкової освіти та громадському діячеві шведського походження, отримала посади в двох міських школах²⁵. Але незабаром Русови мусили покинути Петербург і виїхати до Чернігова, до сестри Марії, яка страждала на тяжку хворобу серця. Урятувати Марію Федорівну не вдалося. Молода жінка померла 10 вересня 1876 р. Їй було тридцять два роки. На пам'ять про старшу сестру залишилася книга О. Русова «Русские тракты в конце XVII и начале XVIII вв.» (київське видання 1876 р., до якої Марія Федорівна склала карти й покажчик географічних назв), а також спогади її сестри Софії про подорожі Європою, які вона оплачувала.

Чернігівський період у житті С.Ф. Русової

До Чернігова родина переїхала в 1876 р., бо глава сімейства Олександр Олександрович отримав призначення на службу до губернського земського статистичного бюро. Оселилися в будинку М.Ф. Ліндфорс. Весь час чоловік перебував у роз'їздах по повітах. Його дружина, маючи на руках маленького сина Мишка, почала влаштовувати дитячий садок. Зібралось п'ять чи шість діток. Шкільних меблів не було, але були малюнки і книжки. Та одного разу з'явилася поліція й закрила садок із політичних міркувань. «Потяглося слідство, допити, – згадує Русова, – ніяк не могли розв'язати питання, скільки дітей зібраних до купи становить уже дитячий садок, що на нього треба дозволу начальства» (С. 64). При цьому – жодної політичної пред'яви. Але все скінчилося чудово: колишній повітовий лікар, а на той час голова Чернігівської земської губернської управи О.П. Карпинський, «присоромив слідчого за те, і справа не дійшла до суду» (С. 64). Ця історія викликає здивування. Річ у тім, що попечителем Київського учбового округу в 1876 р. усе ще був П.О. Антонович, до якого, як ми вже знаємо зі слів Русової, вона ходила на прийом, коли

²⁰ Лист С.Ф. Русової до В.О. Гольцева. Дата відсутня. Зберігається в Російській державній бібліотеці, фонд 77 Науково-дослідницького відділу рукописів РДБ, опис. I – Гольцева Віктора Александровича и редакции журнала «Русская мысль». Матеріали за 1867–1930 гг. URL: viewer.rsl.ru. Віктор Олександрович Гольцев (1850–1905) – юрист, публіцист, редактор, лицар конституційної ідеї в Росії.

²¹ Деятели революционного движения в России: библиографический словарь: от предшественников декабристов до падения царизма. Москва, 1931. Т. 2: Семидесятые годы. Вып. 3: М–Р. Стб. 847–848.

²² Русова С. Мартын Ланганс: (из воспоминаний). *Былое*. 1906. № 5 (май). С. 278–283; Демченко Т. Софія Русова про революціонерів-народовольців. *Сіверянський літопис*. 2012. № 3–4. С. 129–133.

²³ Деятели революционного движения в России...

²⁴ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Нью-Йорк: УВАН у США, 1955. С. 340–345.

²⁵ Ініціали Й.І. Паульсена у споминах не названо.

виникло бажання в сестер Ліндфорсів відкрити дитсадок у Києві. І на цей раз Софія Федорівна повинна була б звернутися до нього з проханням, проте чомусь цього не зробила. До того ж, мала складати іспити за тодішніми правилами.

Загалом життя в Чернігові протікало розмірено, спокійно. У хаті Русових збиралися статистики, обмінювалися враженнями, спостереженнями від поїздок по губернії. Співали хором, готувалися до українських концертів, на яких Олександр Олександрович був солістом, а Софія Федорівна акомпанувала йому на фортепіано. Обговорювали, що в Чернігові немає публічної бібліотеки з гарними книжками. Була собі книгарня Маркуса Кранца, а «в ній ледве можна було якусь книжку роздобути. Отож в один із своїх поворотів із повіту статистики вирішили zorganizувати громадську книгозбірню». С. Русова не назвала ні конкретних дат задуманого земцями проєкту, ні звернення до начальника губернії. Проте констатувала, що «довго губернатор не хотів давати дозволу на відкриття такої бібліотеки» (С. 63–64).

Але звернімося до фактів. М.П. Дараган обійняв губернаторську посаду 2 січня 1876 р. 9 лютого 1877 р. на його прохання (час подачі цього документа, на жаль, також невідомий) міністр внутрішніх справ О.Є. Тимашев²⁶ затвердив Устав бібліотеки як громадської. 15 березня (28 за н. ст.) відбулися перше зібрання засновників Чернігівської громадської бібліотеки-читальні на квартирі М. Милорадовича та П. Червинського. Прибув 31 засновник із 50. Головуючим обрали О. Карпинського, секретарем – С. Русову. Членами першого правління були обрані С. Русова, О. Тищинський, О. Борсук, К. Милорадович і П. Червинський, якого чомусь Софія Федорівна визначила головуючим на зборах. Засновники бібліотеки ухвалили постанову, в якій висловили подяку Чернігівському губернатору М. Дарагану за його сприяння затвердженню Статуту бібліотеки. Це не було підлабузництвом до начальника губернії. Вірогідніше, що губернатор був прибічником просвітництва та взагалі порядною людиною. Ось такий факт. Земці планували провести Всеросійський земський з'їзд, але їм відмовили. Наприкінці грудня 1878 р. в Києві з'їзд відбувся, але переважно конституціоналістів, більшість із яких – земці. Серед них великий вплив мали чернігівці. Зі спогадів І.П. Білоконського: «Перед етим съездом был еще предварительный съезд в городе Нежине, в котором принимали участие: А.А. Русов, А.Ф. Линдфорс, Н.А. Константинович – учитель Черниговской гимназии и секретарь Черниговского статистического комитета; представителем от радикалов был Беловодский²⁷. Черниговский губернатор Дараган был осведомлен об этом съезде и говорил об этом Константиновичу, но никаких печальных последствий не произошло»²⁸.

Отже, 28 березня 1877 р. було створено Чернігівську громадську бібліотеку. С. Русова писала, що книгозбірню, «як дитину, виплекала сама тільки опозиція ... і як міська бібліотека вона проіснувала до 1917 р., коли стала «комгоспівською» ім. Короленка» (С. 64)²⁹. У подальшому С. Русова Чернігівською громадською бібліотекою не цікавилася, як узагалі застосуванням в педагогічній практиці бібліотечної справи. Зате значну роль у становленні бібліотек України відіграв її чоловік О. Русов, з-поміж іншого й у діяльності Чернігівської громадської бібліотеки³⁰.

Софія Федорівна визначила дві течії чернігівської громади, де було декілька видатних осіб. На Лісковіці жила родина Вербицьких. «Батько, – пише мемуаристка, – учитель літератури в гімназії, кумир гімназисток, нігіліст, представник крайньої лівої, два сини, Федя і Коля, та дочка – не пам'ятаю вже, як її звали, що потім стала дружиною Вороного. Федя теж поділяв крайні погляди ... Разом з ними жив їхній родич Рашевський Іван Федорович, лікар земської лікарні, одна з найпопулярніших осіб у Чернігові і як добрий лікар, і як видатний своєю чесністю і прямою громадський діяч, цілком демократ і в своїх переконаннях і в своєму житті» (С. 65). Друга течія була зосереджена переважно в земській губернській управі на чолі з видатним земцем, колишнім повітовим лікарем Олек-

²⁶ Олександр Єгорович Тимашев (1818–1893) – генерал від кавалерії, міністр внутрішніх справ Російської імперії 1868–1878 рр. замість сумнозвісного П.О. Валуєва. Противник буржуазних перетворень, один із активних організаторів боротьби з революційним і терористичним рухом. У 1876 р. ніяких надзвичайних подій у Чернігові не відбувалося.

²⁷ Ніжинський нотаріус, який робив Русовим купчу на хутір поблизу станції Доч на Борзнянщині. У 1909 р. продали свій хутір, бо не мали часу туди заглядати, і купили у Вінниці дві десятини землі з садом, полем і невеличким будинком на 4 кімнати. Тут прожили до 1915 р. Гості, гуляння, розмови.

²⁸ Білоконський І. Земское движение. 2-е изд., испр., знач. доп. Москва, 1914. С. 7. Іван Петрович Білоконський (1855–1931) – журналіст, письменник, редактор, педагог, народник, земський діяч. Народився в Чернігові в родині лікаря. Закінчив місцеву гімназію, був народним вчителем, викладав у сільських школах. Зійшовся з народниками, вступив у комуну Д. Лизогуба в Седневі. Неодноразово був заарештований, висланий до Сибіру.

²⁹ Регулярно бібліотека почала працювати з 1922 р. Тоді ж їй було присвоєно ім'я В.Г. Короленка, якого С. Русова знала особисто й поважала. Державною обласною бібліотека стала в 1934 р. На день створення бібліотеки С. Русова мала 21 рік від народження й чотиримісячного сина Михайла.

³⁰ Рахно О. Олександр Русов і розвиток бібліотечної справи в Україні. *Невичерпне джерело знань: мат. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю заснування Чернігівської ОУНБ ім. В. Короленка*. Чернігів, 2004. С. 35–38.

сандром Павловичем Карпинським. За словами Софії Федорівни, він відверто тримався лівого напрямку в діяльності земства, вступав у конфлікти з усіма чернігівськими губернаторами. Свідомим українцем був і член губернської управи Микола Константинович. «Жінка його, – читаємо далі, – дуже експансивна, повна пані Катерина Григорівна, була дуже гарна мати. Від часу до часу захоплювали її громадські змагання, і тоді вона хвилювалася, обходила цілу “парафію”, себто всіх знайомих, або збираючи на щось гроші, або організуючи якийсь конспіративний виступ у земстві; потім ізнов ховалася в своє кубло, чогось лякалася, дорікала чоловікові за його гострі виступи, і надовго вгрузала в буденні турботи» (С. 66). Добрим словом згадує авторка споминів Олександра Амфіяновича Тищинського – кількарічного голову Чернігівської повітової управи, демократа й щирого українця. Для нього інтереси повіту становили сенс життя, і за них він заступався на земських зборах і конфліктував із губернаторами.

Цей гурток земців перебував у тісних дружніх стосунках. Зазвичай збиралися в Карпинського й могли всю ніч там уживати міцні напої. Ранок заставав приятелів під столом. Їх розвозили по домівках у непривабливому стані. Карпинський мав хворе серце, але після такої ночі вмивався холодною водою й ішов на доповідь до губернатора. «Мав добре серце, – пише Русова, – всім допомагав, і хоч одержував велику платню, завше був у боргах [у тексті «довгах» – Л.С.]. Він надавав великої ваги земству і кілька трьохліть з успіхом головував у губернській управі» (С. 66).

За «Червоним Мостом», так називає Софія Федорівна один із районів Чернігова, жила урядова аристократія. Але там були люди, близькі до ліберальних земців. Перш за все – Іван Григорович Рашевський, губернаторський урядовець, який завжди заступався за всіх, кого переслідувала адміністрація. До того ж талановитий маляр, любив музику й добре на ній розумівся.

На певний час Русови виїхали із Чернігова. Повернулися в 1894 р. і прожили тут до 1899 р. За словами Софії Федорівни, «він мав уже іншу фізіономію». Після реакції 1880-х рр., яка розпочалася після замаху на Олександра II, чернігівське суспільство набирало сили для «тільки культурної, лояльної, але все ж таки боротьби» (С. 144). Душею цього світлого руху, пише Русова, був аристократ, предводитель дворянства князь М. Долгоруков. О. Русов став своєю людиною в домі предводителя. Помітний вплив мали Б. Грінченко, М. Коцюбинський, І. Шраг, який очолював досить численну Чернігівську Українську Громаду. У земстві визначилася ліберальна опозиція на чолі з Петрункевичем, Савичем, Вовк-Карачевським, Ліндфорсом. За її словами, вони щиро вірили, що легальним шляхом можна вивести країну з неволі – як із адміністративного, так і з економічного та культурного занепаду. Їх вважали ідеалістами-земцями, тому ніхто із представників влади на них не зважав. Дивний висновок. Адже владні органи за ними спостерігали, бо чернігівські земці поводитися досить радикально. Яскравий приклад – відсторонення О. Русова не лише від статистики, але й від земства.

С.Ф. Русова – популяризаторка знань

Софія Федорівна, утративши мрію про власний дитсадок, почала шукати задоволення в літературній праці. На той час вона мала трьох дітей – Михайла (1876), Любу (1879) і Юрка (1895)³¹. Почала писати книжки для самоосвіти. У 1888, 1891, 1893–1895, 1898 рр. С. Русова видала шість брошур російською мовою у видавництвах Херсона, Харкова та С. Кульженка в Києві під патронатом товариств поширення грамотності³². Усього до 1916 р. включно видано друком 20 брошур російською мовою (без перевидань), бібліографічний опис яких є на сайті РДБ – колишньої всесоюзної бібліотеки ім. Леніна в Москві та РНБ ім. Салтикова-Щедріна в Петербурзі. Із-поміж них українську тематику маємо в 6 брошурах³³. Решта присвячена Рилєєву, Верещагіну, Орлеанській діві, Дж. Гарибальді, друзям римського народу – братам Гракхам, Карлу Великому – королю франків, Луїзі

³¹ У 1876 р. Софія Федорівна народила першу дитину, дочку, яка, на жаль, за три місяці померла. Сталося це в Празі, де Русова перебувала з чоловіком, який готував до видання «Кобзар» Т. Шевченка.

³² Рассказы про Киев и его прошлое. Херсон: Тип-я О.Д. Аспер, 1888. 61 с., 1 л. ил.; Жанна Д'Арк, дева Орлеанская. Харьков: Харьковское общество распространения в народе грамотности, 1891. 38 с. (перевид. 1893 і 1895 рр.); Добрые люди старого времени на Руси: ист. очерк С.Р. Харьков: Харьк. о-во распространения в народе грамотности, 1894. 29 с.; Странник Григорий Саввич Скворода: биографический очерк. Харьков: Харьк. о-во распространения в народе грамотности, 1894. 31 с.; Карл Великий [король франков]. Харьков: Харьк. о-во распространения в народе грамотности, 1895. 45 с. (перевид. 1902); Днепр и Приднепровье: [очерк]. Киев: С.В. Кульженко, 1898. 47 с.: ил.

³³ Рассказы про Киев и его прошлое. Херсон, 1888. 61 с.; Странник Григорий Саввич Скворода. Харьков, 1894. 31 с.; Николай Васильевич Гоголь: биографический очерк. Санкт-Петербург: Тип-я Альтшулера, 1909. 51 с.; Тарас Григорьевич Шевченко, украинский народный поэт: (его жизнь и произведения): с портр. поэта и 2 рис. в тексте. Санкт-Петербург–Киев: Сотрудник, 1911 (Киев). 80 с., ил.; Что читать по украинской истории и литературе? Санкт-Петербург: Ком. по постройке Учит. дома, состоящий при Постоянной комис. по устройству курсов для учителей, 1913. 11 с.; Русова С. Днепр и Приднепровье: [очерк]. Киев: С.В. Кульженко, 1898. 47 с.: ил.

Мишель – захисниці прав французьких робітників, Швейцарії, островам Ао-Тео-Роа в Новій Зеландії тощо. На жаль, електронні копії всіх книжок відсутні. Щодо українських книгозбірень: Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого, НБУВ та Національної історичної бібліотеки України, то на їхніх сайтах знайдено по одній із таких брошур С. Русової³⁴.

Своє рішення писати й видавати брошури російською мовою С. Русова пояснила так: «Я бачила, як тоді мало було українських культурних сил, як мало ініціативи, матеріальних засобів, щоб провадити свою громадську справу. ... При такому безсиллі не гріх було поширювати освіту й ворожою мовою» (С. 130–131). Тут Софія Федорівна злукавила. Для неї російська мова не була ворожою. Коли Русова опанувала українську, практично невідомо, вона про це не згадує. А російською нарівні з французькою вона володіла з раннього дитинства, адже, за її словами, вона народилася в російській родині.

Була переконана, що так популяризує науку, відкриває доступ до неї. «За це, – згадувала вона, – мене дуже переслідували деякі українці, напр. Ольга Косач (Олена Пчілка) і Грінченко. Останній не прощав мені ніколи мого, як він казав, москвофільства і вбачав у моїх дружніх зносинах із російською інтелігенцією зраду українській справі» (С. 130).

І Б. Грінченко, і О. Косач мали моральне право критикувати С. Русову (вона це назвала *переслідуванням*). Відома письменниця й громадська діячка Олена Пчілка протистояла русифікації – навіть дітей не віддавала до російськомовних шкіл, навчаючи їх удома³⁵. У 1903 р. на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві вона демонстративно виступила українською, попри царську заборону й ризик арешту. У 1905 р. була в складі делегатів української інтелігенції в Санкт-Петербурзі на перемовинах з царським прем'єром графом С. Вітте, щоб добитися скасування заборони друкувати книжки й викладати в школах українською. Один із делегатів – О. Русов. Намагання виявилися безперспективними. Разом із М. Старицьким, І. Франком, а потім із донькою Лесею Українкою взялася за реформування мови. Саме Олені Пчілці, наприклад, належать звичні зараз, а колись неіснуючі слова «палкий», «променистий»³⁶. Друкуватися українською мовою в Києві, Харкові чи Херсоні було проблематично. О. Пчілка звернулася до львівського журналу «Зоря» (1880–1897 рр.), в якому у 1885–1886 рр. були надруковані перші прозові твори письменниці.

Б. Грінченко з 1894 р. працював у Чернігівському губернському земстві. Відзначився українофільською діяльністю, яка поєднала його з Чернігівською Українською Громадою³⁷. «Працюючи у Чернігівській земській управі на посаді завідуючого відділом народної освіти, – відзначає науковиця відділу рукописів НБУВ Н.М. Зубкова, – Б.Д. Грінченко активно включається в справу видання та поширення популярної наукової і белетристичної літератури для народу. Умови для цього були більш-менш сприятливими, оскільки офіційної заборони друкувати українські матеріали в “Земском сборнике [Черниговской губернии – Л.С.]” не було [Ф. І. № 32569. Арк. 31–34]. Коли ж його редактором став Самійленко (псевдонім Сивенький), “Сборник” практично перетворився на орган Громади»³⁸. До книжки Н. Зубкова вмістила список 48 книжок українською мовою, виданих Б. Грінченком коштом І. Череватенка³⁹ в Чернігові в 1894–1900 рр. Тоді Русови жили в цьому губернському місті. Тож виникає питання: чому Софія Федорівна не звернулася зі своїми пропозиціями ні до Б. Грінченка, ні до О. Пчілки? Однозначну відповідь важко знайти.

Деякі пояснення знаходимо в сучасному українському історика І.Б. Гирича, на думку якого, О. Русов «все ж був ментально близьким до попереднього покоління діячів з по-

³⁴ Бібліотека ім. Я. Мудрого: Русова Ф. Днепр и Приднепровье: [очерк]. Київ: С.В. Кульженко, 1898. 47 с.: ил.; Бібліотека ім. В. Вернадського: Русова Ф. Биография Дж. Гарибальди, освободителя Италии. Ростов-на-Дону: «Донская Речь» Н. Парамонова, 1905. 36 с.: ил.; Исторична бібліотека: Русова Ф. Как болгары добыли себе свободу. Ростов-на-Дону: «Донская Речь» Н. Парамонова, 1905. 60 с.

³⁵ Молодший син С. Русової Юрій у 1908–1909 рр. навчався в престижній Петербурзькій приватній гімназії Карла Мая, а потім в Києві. Ю.О. Русов (1895–1961) – громадський діяч, біолог, іхтіолог. Представник української науки в еміграції. Помер у Канаді.

³⁶ Зінченко Н. Олена Пчілка: 10 цікавих фактів про маму Лесі Українки. *Українки*. 2023. URL: <https://ukrainky.com.ua/olena-pchilka-8-skandalnyh-faktiv-pro-mamu-lesi-ukrayinky/>.

³⁷ Громада заснована 1893 р. Її фундаторами були А. Верзилов, І. Шраг, О. Тищинський, В. Андрієвський. Згодом до них приєднався В. Самійленко. Із 1894 р. членом Громади став Б. Грінченко. У діяльності Громади брав участь і О. Русов.

³⁸ Зубкова Н. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського) / Відп. ред. Л.І. Дубровіна. Київ, 2008. С. 87–88.

³⁹ Іван Якович Череватенко (1865–1893) – український письменник др. пол. XIX ст. Залишив заповіт у тисячу рублів на українське книгодрукування. На ці гроші Б. Грінченко заснував книжкове видавництво й надрукував 50 книг накладом 200 тис. прим. Потім віддав таку ж суму львівській «Просвіті» для продовження роботи Фонду І. Череватенка з підтримки української книги. Див.: Іван Череватенко (1865–1893). *Слобожанщини Тижня*. 2009. № 5 / *Слобідська Україна*. URL: <https://sloboda-ua.livejournal.com/3806.html>.

двійною національною самоідентифікацією»⁴⁰. Те ж саме стосується й Софії Федорівни. Вона, як і її чоловік, послуговувалася застарілою термінологією, коли писала не про українську, а «малоросійську» мову й літературу. У листі О. Лотоцького⁴¹ до М. Грушевського, написаного не пізніше 20 травня 1906 р., ідеться про Русових у Петербурзі. Цитата: «Вони оживили тут українське життя, внесли нову живу течію, розігнавши з громади псевдо українські елементи. Але разом з тим вони, – особливо вона, – внесли в тутешні відносини принципи цілковитого “преклонення и поклонення”, що не переносить ніякої незгоди і через примхи особистої образи приносить саме діло на жертву особистих рахунків»⁴².

Педагогічні студії С.Ф. Русової

У 1909 р. помер старший син Русових, 33-річний Михайло – ініціатор і один із засновників Революційної української партії (РУП), редактор журналів «Гасло» і «Селянин», що видавалися за межами Російської імперії. У нього залишилися дружина й маленька донька. Хворобливою дитиною зростає молодший син Юрій. У глави сім'ї почали з'являтися симптоми астми. Їх потрібно було лікувати за кордоном. Сімнадцятирічна дочка Люба мріяла навчатися в університеті французького міста Монпельє. Тривалий час Софія Федорівна з Любою та Юрієм (йому у Франції видалили грижу, лікували ніс і легені), поки Олександр Олександрович лікувався вугляно-квасовими купелями у Наугаймі (так вона назвала німецьке курортне місто Бад-Наугайм), подорожувала Європою – Варшава, Берлін, Брюссель, Париж, Монпельє. Це була п'ята подорож за кордон і, за словами Софії Федорівни, дуже цікавою. Знайомилися з визначними пам'ятками цих міст, відвідували виставки, паризькі модні салони, концерти, відпочивали на французькому узбережжі Атлантичного океану. На прохання часопису «Рада», редакція якою надала їй відповідні матеріали, С. Русова виступила на міжнародних журналістських зборах із доповіддю про переслідування української преси. Її виступ мав великий успіх, як вказує авторка, і серед російських журналістів.

Переїздом разом із Юрієм (Люба залишилася в Монпельє) Софія Федорівна оселилася «у якогось напівінтелігентного власника вілли [так у тексті – Л.С.] коло самого моря, з чудовими трояндами під вікном». У цьому селі жили лише селяни й рибалки. «Гарно жило нам, – згадувала Русова. – Тільки тут, серед простого населення, ізольована від усякого суспільства, серед величної природи, почала я відходити від свого тяжкого горя – смерті Міші. ... і скрізь нас було двоє, я та Юрко, серед нації, яку завсігди любила й люблю – ні росіян, ні українців у цих місцях не було» (С. 185–186).

Непомітно закінчилися гроші. О. Русов завершив своє лікування. Треба було повертатися додому. Зустрілися в Берліні. Софія Федорівна «встигла оглянути Педагогічний Дім Фребля-Пестальоцці з учительською семінарією та дитячим садком» (С. 187).

На ці подорожі пішов майже рік. У 1910 р. Русови повернулися до Києва. Софія Федорівна захопилася педагогікою, бо її запросили до учительської колегії Першого Учительського Товариства; потім – викладати французьку мову в Комерційному інституті; опісля – у комерційній школі В. Тучапської, а через певний час – курс дошкільного виховання у Фребелівському інституті. Сюди С. Русова потрапила після виголошеного реферату, який сподобався директору В. Фльорову. Практичні заняття зі слухачками вона проводила в будь-якому садку. «Так несподівано повернулася я до педагогіки, якої я вже більше не покидала потім», – зізнавалася С. Русова (С. 189). Відтак зайнялася написанням статей на педагогічні теми. За плечима Софії Федорівни була лише гімназія, де педагогічну теорію не викладали. Власного досвіду було обмаль. Не тривалий досвід облаштування дитсадків у Києві, Чернігові, Полтаві; розмови з чернігівськими дівчатами, випускницями гімназії, на літературні теми; приватні уроки; викладання в Комерційному інституті, комерційній школі, Фребелівському інституті не забезпечували всебічного, ґрунтовного осмислення предмета педагогіки та основних теоретичних ідей.

Тим не менше, С. Русова в 1910 р. згодилася увійти до складу редакційної ради часопису «Світло», що був першим українськомовним виданням та виходив друком один раз на місяць протягом 1910–1914 рр.⁴³ Із журналом, започаткованим мовознавцем, видавцем,

⁴⁰ Гирич І. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника). *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 130.

⁴¹ Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939) – громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, науковець, автор мемуарів. У 1900–1917 рр. – урядовець державного контролю в Києві та Санкт-Петербурзі. Секретар благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг, де С. Русова могла б видавати свої книги. Але шанс був втрачений і тут.

⁴² Гирич І. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника). *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 130–133.

⁴³ У 1914 р. було заборонено святкувати сторічний ювілей Т.Г. Шевченка. І у цей же рік закрито журнал.

прогресивним громадським діячем Г. Шерстюком (1882–1911) співпрацювали С. Єфремов, Х. Алчевська, С. Васильченко, Д. Дорошенко, Б. Грінченко, С. Сірополко. На сторінках часопису Софія Федорівна опублікувала низку статей, головним чином на злободенні освітнянські теми⁴⁴. У більшості з них висловлювалися думки, запозичені в класиків педагогічної науки, які з-під її пера стали просто декларативними. Наведемо кілька прикладів. Говорячи про вивчення мови, вона, зокрема, пропонує: «Щодо російської мови, то її треба починати вчити не раніш другого або третього класу, вживати ті самі методи, як і при навчанні рідної мови, щоб досягти найкращого розуміння літературної російської мови й розуміння кращих творів, писаних нею»; «Рідна мова – це перша умова, щоб учні проходили науку свідомо й не кидали школи з II або й з I групи, щоб не забували вивченого за 2–3 роки, не маючи своєї книжки в бібліотеці. Ані гарні будинки, ані сила грошей не допоможуть земствам досягнути своєї просвітньої мети, поки вони зневажатимуть елементарну вимогу науки в рідній школі – рідну мову»⁴⁵.

Видатні педагоги Йоганн Генріх Песталоцці, Фрідріх Фребель, Марія Монтесорі, М. Корф, К. Ушинський та ін., у кого почерпнуто цю думку, дійшли висновку, що система навчання рідної мови складається завдяки науковим знанням із мовознавства, психології та педагогіки. С. Русова, не знаюча з теоретичною педагогікою, такого розуміння, вірогідно, не мала. Тому в статті «Становище початкової освіти в Київському земстві» писала: «Земцям на Київщині не спада й на думку, що мова, якою вони заводять освіту, – не є мова люду, а через це й освіта без справжнього найкращого знаряддя розвитку, без рідної мови навчання – не дасть корисних наслідків і з морального, і з наукового боку»⁴⁶. Ці слова – лише констатація, не більше того.

Коли Софія Федорівна писала ці рядки в 1912 р., вона не могла не знати, що в 1911-му було ухвалено постанову VII-го дворянського з'їзду в Москві про винятково російськомовну освіту та неприпустимість уживання інших мов у школах Російської імперії. Цей документ набув чинності по всій країні. Була ще одна складність у вивченні української мови в школі – правопис. О. Русов згадував свою розмову з М. Драгомановим після виходу в світ празького видання Шевченкового «Кобзаря»: «Правопис, – кажу я, – вийшов таки не добре видержаний! – А який же може бути правопис, коли він не стоїть на ґрунті наукової фонетики? – одказав Драгоманов. – ... треба старатися, щоб прийнялася система Кирила та Мефодія, розроблена на основі української фонетики. Він виробив, разом з іншими, й правила такого нового правопису, і азбуку...»⁴⁷. Відповідно до цих правил, М. Драгоманов друкував деякі з перших своїх видань за кордоном і вважав, за словами О. Русова, що настав час, коли треба покинути традиції правописів, вироблених Максимовичем, Гатцуком, Кулішем «і особливо галицьким на основі ново-церковно-слов'янського»⁴⁸.

І як тут не згадати слова М.М. Могилянського (1873–1942), який з гіркістю писав про те, що українці («многомиллионная этнографическая масса») у культурному житті перебувають в інертності та економічному збідненні. Мовою оригіналу: «Приобщить ... к культурной национальной жизни через национальную школу мешают условия современной государственной-общественной жизни Российского государства. Стремление к созданию этой школы и должно быть главнейшим требованием программы – минимум украинства»⁴⁹.

У статтях, де С. Русова писала про національне, вільне, незалежне, індивідуальне, пристосоване до природи дитини виховання, гуманізм, народність, демократизм, загальнолюдські цінності школи, простежується спільність думок із Г. Сковородою, О. Духновичем, М. Пироговим, С. Сірополком і багатьма іншими творцями теоретичних основ нової української педагогіки. Але говорити про будь-яку чітко вибудовану концепцію виховання та освіти, створену саме С. Русовою, на наш погляд, складно. Адже її статті часто повторюють одна одну й переважно стосуються приватних питань.

Запозичення в педагогіці – не новина. Так, Н. Крупська будувала теоретичні основи нової радянської педагогіки, спираючись на спадщину американського філософа Джона

⁴⁴ Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти. *Світло*. 1911. Кн. 3. С. 32–43; Її ж. Націоналізація дошкільного виховання. *Світло*. 1912. Кн. 4. С. 15–26; Її ж. Становище початкової освіти в Київському земстві. *Світло*. 1912. Кн. 5. С. 56–57; Її ж. До сучасного становища народнього учителя. *Світло*. 1912. Кн. 6. С. 36–43; Її ж. Українські дитячі книжки. *Світло*. 1913. Кн. 4. С. 43–47; Її ж. Нова школа. *Світло*. 1914. Кн. 7–8. С. 3–16.

⁴⁵ Русова С. Нова школа. *Русова Софія. Вибрані педагогічні твори*. Київ, 1996. С. 207–218.

⁴⁶ Русова С. Становище початкової освіти в Київському земстві. С. 57.

⁴⁷ Русов О. Щоденники та спогади / Упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Рахна. Чернівці, 2011. С. 189–190.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Могилянський М. Украинская проблема. Петроград, 1916. С. 20 / *Национальная электронная библиотека*. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004211770/.

Дьюї – засновника педагогічної системи, покладеної в основу американської школи ХХ ст. Зокрема, педагогіка Дж. Дьюї вплинула на британську та італійську системи освіти. Елементи його педагогічних розробок використовуються в практиці й у наш час⁵⁰. Так само, як розробки зарубіжних та українських педагогів, які виклала С. Русова.

Не лише про С.Ф. Русову

Видавці книги «Мої спомини» зазначають, що писалася вона похапцем, в умовах еміграційного бурлацького життя. Тому важко було зосередитися на праці, перевірити джерельну базу. Не скрізь витримано хронологію та пропорцію між описом подій та характеристикою осіб. Часто бракує вказівок на дати. На жаль, автори статей про С. Русову, як про педагога і просвітительку, обов'язково стисло починають з її біографії, ґрунтуючись лише на споминах, не звертаючись до інших джерел. У їхній уяві постають картини життя Софії Федорівни, що інколи не мають нічого спільного з реальністю.

Отже:

– С.Ф. Русова – член «Старої громади». За визначенням істориків, Київська громада 1870-х рр. була таємною організацією, вступ до якої був жорстко регламентований. Приймали тих, хто вже здобув вищу освіту й мав підтримку всіх членів Громади. Софія Федорівна в 1871 р., коли на квартирі сестер Ліндфорс відбулося знайомство з громадівцем М. Старицьким завдяки дружині брата О. Ліндфорса, була п'ятнадцятирічною дівчинкою, гімназисткою. Тож її членство в організації є сумнівним. У 1876 р. «Стара громада» була заборонена Емським указом.

– С.Ф. Русова – член організації «Народна воля», до якої вона ніколи не належала. Опубліковано персоналії народовольців. Софії Федорівни серед них немає, а от її чоловік є в цьому списку як людина, що була в близьких стосунках з піднаглядними⁵¹.

– Арешти, перебування у в'язницях потребують архівних досліджень. Приклад. На квартирі Русових обшук, бо Олександр Олександрович редагував українофільську газету «Труд». Нічого не знайшли, але чомусь арештували Софію Федорівну. В Одесі вона опинилася в тюрмі за наказом із Києва. Хто його видав, невідомо. Офіцер поліції пояснив: причину арешту йому не повідомили. Таких необґрунтованих фактів багато.

– С.Ф. Русова – повитуха (акушерка). З її спогадів дізнаємося, що вона вирішила вчитися професії фельдшера, «тримати іспит при “Врачебній Управі”» (?) і тому «почала готувати той мінімум медичних наук, що його вимагав той іспит» (С. 88). Ці слова викликають непорозуміння: чому Софія Федорівна не вступила до Київської фельдшерської школи, відкритої ще 1842 р. До того ж, у Києві були подібні приватні школи. Адже земська медична («врачебна») управа не займалася прийомом іспитів. У неї були зовсім інші обов'язки. Не говорячи вже про «мінімум медичних наук»⁵². Бентежив той факт, що попри свою вагітність, молода жінка відвідувала анатомічний театр із дозволу знайомого професора Афанасьєва, де вона препарувала трупи наодинці, без патологоанатома або когось із медичного персоналу. А коли побачила тіло мертвої маленької дитини, втекла звідти назавжди. У середині лютого 1879 р. С. Русова здала іспити при «Врачебній Управі» (?) й отримала фельдшерський диплом (?), а 19 лютого народила дочку Любу. Строк опанування науками – невідомий, імена викладачів, лікарів, у яких вона навчалася, не названі. Приїхала на борзнянський хутір. Привезла із собою чималу аптеку та почала лікувати. Маючи на руках двох малих дітей, Софія Федорівна «ходила по ближчих селах, по сусідніх хатах, а з далеких сіл приїздили» до неї. І це тоді, коли в Русових на хуторі проживали піднаглядні народовольці. Селяни називали Софію Федорівну шептухою (так вона згадує), а не повитухою. Отож пологів у сільських жінок не приймала, як про це можна прочитати в деяких статтях.

Чи надовго вистачило тієї привезеної аптеки? Бо більше згадок про фельдшерсько-акушерську діяльність у «Споминах» немає.

⁵⁰ Яковлева В. Опыт заимствования Н.К. Крупской идей Дж. Дьюи при построении теоретических основ новой советской педагогики в 1920-е гг. *Культурный код*. 2019. № 4. С. 89–99.

⁵¹ Персоналии «Народной Воли», «Земли и Воли», деятели революционного движения 1870–80-х гг. и другие действующие лица. *Хронос*. URL: http://www.hrono.info/biograf/bio_n/narvolar.php.

⁵² До земських фельдшерських шкіл приймалися переважно діти місцевих селян віком від 14 до 25 років до 30 осіб на безкоштовній основі. Набирали учнів і на платній основі, і також без іспитів. Термін навчання 4 роки, поділені на 2 класи. Серед навчальних дисциплін були: російська та латинська мови, чистописання, загальні поняття з історії, анатомія, мала хірургія, фармація та фармакологія, гігієна і піклування за хворими та ін. Практичні заняття проводилися в аптеках і лікувальних закладах. Випускні іспити відбувалися в присутності членів губернського лікарського відділення. Див.: Нікітін Ю. Роль органів місцевого самоврядування у підготовці медичних кадрів в кінці XIX ст. (на прикладі Чернігівської земської фельдшерської школи). *Уманська старовина*. 2020. № 7. С. 1–12.

– Допомога О. Русову в підготовці празького видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Разом із чоловіком Софія Федорівна звиряла коректурний набір із рукописом. Коли два томи «Кобзаря» були готові, О. Русов виявив багато помилок, а також «невидержок одного якого-небудь правопису в обох томах було досить»⁵³. У «Споминах» про празьке видання «Кобзаря» він писав, що коректура «була в нас тоді, коли вмерла у нас дочка і приходилося її ховати на чужині: не до букв і не до слів було нам тоді!»⁵⁴ Дівчинку назвали Людмилою. Її не стало через три місяці після народження. Про втрату своєї першої дитини Софія Федорівна писала вкрай стримано, бо була сильною жінкою. А потім вона перекладала багато дрібних творів Шевченка французькою мовою. За словами О. Русова, Софія Федорівна написала короткий зміст великих поем поета, його біографію французькою мовою і, як матеріал для статті, передала до редакції газети «*Revue des deux mondes*». Робилося це задля того, щоб викликати зацікавленість французької публіки до празького видання Шевченкового «Кобзаря». Отже, не варто перебільшувати можливості Софії Федорівни. У 1876 р. їй було лише двадцять років, і вона пережила втрату дитини.

Безперечно, С. Русова належить до тих жінок дворянського походження, які в др. пол. XIX ст. намагалися в силу свого виховання й набутих книжкових ідей знайти гідне місце в суспільстві. Рано втративши батьків, вона поступово виховала в собі прагнення бути незалежною, цілеспрямованою й наполегливою на шляху до мети, але часто не досягала бажаного через власну гордість⁵⁵. Мріяла стати піаністкою, вступити до консерваторії. Але, зрозумівши, що не має справжніх здібностей, вирішила зайнятися дитячими садками, потім просвітительством, а в другій половині життя – теоретичною педагогікою та українською справою, і це стало сенсом її життя, але переважно вже в еміграції. У графі «національність» писала – українка.

У Софії Федорівни були всі задатки талановитого літератора, на що в сучасній Україні чомусь не звернули уваги. На одному з російських сайтів, де представлено кілька її книг, читаємо наступне: «Русова Софія Федоровна (уродженна Линдфорс) – русская писательница-украинофилка, педагог. Родилась в русской дворянской семье. К 1917 году – убежденная сторонница украинизации Малороссии, Слобожанщины и Новороссии. Потом активистка Центральной Рады, гетманщины и т. н. “УНР”. С 1922 г. в эмиграции. Свидомиты⁵⁶ сочинили мифические шведско-французские корни ее родителей. На деле, дед по отцу – русский генерал, герой Заграничного похода 1813 г., из прибалтийских немцев. Прадед по материнской линии – Карл Еремеевич Жерве, из прусских дворян, прибыл с братьями в Россию в конце правления Елизаветы Петровны, был комендантом Выборга, потом Тобольска, генерал-майор. Матери в семьях были русские»⁵⁷. Приналежність: російська література XX ст. Коментарі тут зайві.

На наш погляд, час однотипних публікацій про педагогічну та просвітительську діяльність С. Русової має перейти у фазу створення наукової монографії про життя й діяльність цієї непересічної особистості. Для цього є всі підстави й можливості, адже в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України і в Центральному державному архіві громадських об'єднань та українці перебувають на зберіганні унікальні документи, які, з огляду на повноцінну біографію С. Русової, по суті, не розглядалися.

References

- Demchenko, T. (2012). Sofiia Rusova pro revoliutsioneriv-narodovoltstv [Sofia Rusova about revolutionary narodovoltsty]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3–4, P. 129–133
- Нурч, І. (2016). М. Нрусhevskiy i dosiahnenni ideino-kulturnoi sobornosti ta podolanni naddniprianskoho partykuliaryzmu v 1906–1907 rr. (za materialamy shchodennyka) [M. Hrushevsky in achieving ideological and cultural unity and overcoming Naddniprians particularism in 1906–1907 (based on the diary materials)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 25, P. 130–133
- Nikitin, Yu. (2020). Rol orhaniv mistsevoho samovriaduvannia u pidhotovtsi medychnykh kadriv v kintsі XIX st. (na prykladi Chernihivskoi zemskoi feldshcherskoi shkoly) [The role of local self-government bodies in the training of medical personnel in the late 19th c. (on the example of the Chernihiv zemstvo medical assistant school)]. *Umanska starovyna – Uman antiquity*, 7, P. 1–12.
- Rakhno, O. (2004). Oleksandr Rusov i rozvytok bibliotечної spravy v Ukraini [Oleksandr Rusov and the development of library business in Ukraine]. Chernihiv, Ukraine.
- Rakhno, O. (Ed.). (2011). Rusov O. Shchodennyky ta spohady [Rusov O. Diaries and memoirs]. Chernihiv, Ukraine.

⁵³ Русов О. Спомини про празьке видання «Кобзаря». *Щоденники та спогади*. Чернігів, 2011. С. 188.

⁵⁴ Там само. С. 188–189.

⁵⁵ Про це свідчить її ставлення до М.С. Грушевського, Х.Д. Алчевської, М.І. Пирогова, Б.Д. Грінченка, Олени Пчілки.

⁵⁶ Зневажливе прізвисько українських націоналістів.

⁵⁷ Русова Софія Федоровна. *Lib.Ru: «Классика»*. URL: http://az.lib.ru/r/rusowa_s_f/about.shtml.

Yakovleva, V. (2019). Opyt zaymstvovanyia N.K. Krupskoi ydei Dzh. Diuy pry postroenyy teoretycheskykh osnov novoi sovetskoi pedahohyky v 1920-e h. [Experience of borrowing by N.K. Krupskaya of J. Dewey's ideas in building the theoretical foundations of the new Soviet pedagogy in the 1920s]. *Kulturnyi kod – Cultural code*, 4, P. 89–99.

Zubkova, N. (2008). Arkhiv i biblioteka vydatnoho diiacha ukrainskoho prosvitnytstva B. Hrinchenka: (z fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho) [Archive and library of the prominent figure of Ukrainian enlightenment B. Hrinchenko: (from the Vernadsky national library of Ukraine)]. Kyiv, Ukraine.

Студьонова Людмила Валентинівна – бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Софії та Олександра Русових, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України, лауреат премії ім. Л. Глібова (пр. Миру, 41, м. Чернігів, 14000, Україна).

Studyonova Lyudmyla – librarian of the department of local history of the Chernihiv Sofia and Oleksandr Rusov regional universal scientific library, honored cultural worker of Ukraine, member of the National union of local historians of Ukraine, laureate of the L. Hlibov award (41 Miru Ave., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: studenova2001@gmail.com

SKETCHES FOR THE BIOGRAPHY OF S.F. RUSOVA (1856–1940)

The purpose of the article – is to analyze the known facts of the biography of S.F. Rusova, in order to determine how she, a fellow traveler of the Ukrainian liberal-democratic and Russian populist movements, finally made up her mind and directed her extraordinary energy to the Ukrainian cause. **Methods:** historical-systematic and analytical. **Scientific novelty:** for the first time, attention is drawn not to educational and pedagogical activities, about which many articles and books have been published, but to the biography of S.F. Rusova, which consists of two parts: Ukrainian and emigrant. **Conclusions:** the Ukrainian period of her life is characterized by a bifurcation of political opinion – between Ukrainianism and the Russian liberation movement. During her emigration, 65-year-old S.F. Rusova, by the will of fate, found herself in the Ukrainian environment, which influenced the course and crystallization of the national movement, devotedly served the Ukrainian nation. The basis of the article is the book «My memories» (1937) by S.F. Rusova, published in Lviv by the cooperative publishing house «Khortytisia», founded by a group of emigrants from the Naddniproianshchyna at the end of 1928. The preface clearly defines the position of the publishing house both towards the author of the memoirs and their content. This position is close to the author of this article. The publishers note that the memoirs depict different people: those who took an active part in the Ukrainian liberation process and those who only «created a close balance between Ukrainianness and the all-Moscow liberation movement» and were marked by a split in political opinion. S.F. Rusova, in our opinion, belonged to the second ones. She became a conscious Ukrainian only when she emigrated to Prague. This final stage of Sofia Fedorivna's life is a topic for another studio. The author also outlines the biography of S.F. Rusova in Ukraine from her childhood until 1921, when she was forced to leave the Motherland. This article is only a modest sketch, which reflects the activities of the liberal Ukrainian intelligentsia of the 1870s – the beginning of the 20th c. in the context of the fact that in their environment the process of spiritual formation of S.F. Rusova took place, ideological baggage and moral norms and a way of life were created an intelligent, educated, controversial, honorable woman who was constantly in the process of quite intense, painful searches.

Key words: Lindforsy, Oleshnya, Kyiv, gymnasium, kindergarten, «Stara Hromada», M. Drahomanov, V. Antonovych, O. Rusov, B. Grinchenko, O. Pchilka, Chernihiv, zemstvo, St. Petersburg, narodniki, popularizer of knowledge, pedagogical studies.

Дата подання: 10 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 6 червня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Студьонова, Л. Начерки до біографії С.Ф. Русової (1856–1940). *Сіверянський літопис*. 2024. № 3. С. 142–155. DOI: 10.58407/litopis.240313.

Цитування за стандартом APA

Studyonova, L. (2024). Nacherky do biohrafii S.F. Rusovoi (1856–1940) [Sketches for the biography of S.F. Rusova (1856–1940)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 142–155. DOI: 10.58407/litopis.240313.

